

ՀԱՅՈՐ ԻԹ

1891

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

Ը Ն Դ Հ Ա Յ Ս Ռ ՈՒ Ս Ի Ո Յ

Ուսումնական գաղղիայի ուղեւորն Շանգի անցեալ տարի իր պետութեան մասնաւոր յանձնարարութեամբն ու նպատակը նոր ուղեւորութիւն մ'ալ ըրաւ ի կովկասեան գաւառն, նպատակ ունենալով այն կողմերու աղգաբնակութեանց վրայ մարդաբանական քննութիւններ: Այս վերջի ուղեւորութեան մէջ ընկեր ունէր եւ աշխատակից նաեւ զտիկին ամուսինն:

Արդէն գաւնալով ի հայրենիոն ի Վիոն, կը պատրաստուի Շանգի իր պետութիւններն ու գիտողութիւնքը պատկերապարզ ձախ աղագրութեամբ հրատարակել, եւ որ մեծապէս հետաքննական պիտի ըլլան նաեւ մեր հայրենեաց եւ ազգին նկատմամբ: Հետեւեալ էջերն իր Տիկինոյն ճանապարհորդական օրագիրն կամ աղաւորութիւններն են, զորս կը հրատարակէ ի Tour Du monde հանգիսի, յորմէ քաղելով կը թարգմանենք:

Ա.

Եղիսաբերդապոլիս և իր նկարագիրը: — Բագու:

Եղիսաբերդապոլիս մայրաքաղաքին մէջ իրեք եօթնեակ կենալնէս ետքը, ի 21 ապրիլ, երկուշաբթի օր՝ անձրեւային և սղմալից օդով՝ շողեկառաց կէս գիշերուան ընթացքով կը մեկնինք երթալ յԵլիսաբեթապոլ, թիֆլիզի մեր քանի մի ընտիր բարեկամաց ընկերակցութեամբ: Բռնները ի վրաքի կայարանը ուղղեցինք, ուր պիտի երթայինք մենք ալ՝ շրջագայութիւննիս կատարելէն ետքը:

Առաւօտեան ժամը վեցին հասնելով յԵլիսաբեթապոլ, Ենրոպա

կոչուած պանդոկն իջանք, որ խեղճ ու աղտեղի կրպակէ մը տարբերութիւն չունի:

Ելիսաբեթապոլ, Գանձակ կամ Կէնճէ ըստ Հայոց, համանուն գաւառին գլխաւոր քաղաքն է, 170 հազարամեդր հեռի ի հարաւոյ արեւելից Թիֆլիզի, Կանճա—չայի վրայ որ կը թափի ի Կուր: Մեծաւաներորդ դարէն ի վեր այս քաղաք շինուած էր, այժմեան գիրքէն քանի մի հազարամեդր հեռի: Ժողովրդական աւանդութիւն մը մեծին Աղեքսանդրի կ'ընծայէ անոր հիմնարկութիւնն, մինչ մակեդոնացի աշխարհակալն երբէք այցելած չէ Կուր գետոյն և հովտացը:

1235ին Մուղլք տիրեցին Գանձակայ, յետոյ Պարսից իշխանութեան հպատակեցաւ, և զոր պահեցին մինչ ի 1804. այն ատենն էր յորում Ռուք Յիւլիանով զօրապետին առաջնորդութեամբ տիրեցին քաղաքին, և կոչեցին Եղիսաբեթապոլիս՝ ի պատիւ Եղիսաբեթ կայսրուհոյն կնոյ Աղեքսանդր Ա կայսեր:

Եղիսաբեթապոլիս՝ բաց ի Ռուսաց և իրենց համար շինուած նոր թաղէն, պահած է իր հին պարսկական նկարագիրը: Պատի աղիւններով կամ հողակերտ տուներն՝ շրջապատեալ ի մարգաց և ի պարտիզաց, բոլորովին ասիական կերպարանաց գրոյմն ունին: Դժբաղդաբար՝ բազմաթիւ են աւերածք և աւերակք՝ թէ ի քաղաքին և թէ ի շրջակայսն: Աղգաբնակութիւնն՝ քսան հազարէն աւելի է, և մեծագոյն թիւ կազմուին՝ թաթարք են:

Երեք թաղ բաժնուած է քաղաքն յորոց մին բուն ասիականն, ուր Պարսից և թաթարաց բնակութիւնք են. միւսն Հայոց, առջինէն քիչ գանազանութեամբ, իսկ երրորդն է եւրոպական թաղըն: Ի շրջակայսն անմիջապէս կան պտղատու ծառոց պարտէզք, այգեստանք. և հողային արգասաբերութիւնք են ցորեան, բամպակ, ծխախոտ, առատութիւն խոտոյ, որով մեծապէս կը գիւրանայ տեղացոց ձի և կենդանիք սնուցանելը:

Քաղաքին ամենէն աւելի նշանակութեան արժանաւոր բաներէն կրնան սեպուիլ փառաւոր սօսի ծառերն. կան նաեւ բազմաթիւ ուռնիք, թէ՛ առաջիններուն և թէ՛ ասոնց վրայ՝ եղանակիս մէջ անհամար են սարեակք և աղռաք: Այս վերջիններս գործունէութեամբ կը պարապին ի շինութիւն իրենց մեծ բոյներուն, յորոց ոմանք արդէն աւարտած՝ կը ծածանին ծառոց բարձր ոստոց վրայ: Մեծարուած ու ինամբով պահպանուած ի բնակչացն, աներկիւղք են ու գրեթէ մեր աշաց առջև կ'աշխատին:

Ամէն բանէ առաջ մեր մտադրութիւնն կը գրաւէ պարսկական գեղեցիկ մզկիթն զոր յամին 1620 շինել տուած է Շահաբաս թագաւորն: Մուղլք՝ որ Մէյտան կոչուած հրապարակին վրայ

կ'իյնայ, երկու կողմանէ մեծ ու բարձր մինարէններ ունի։ Դռնէն ներս մտած ատենդ՝ գեղեցիկ բակի մը մէջ կը գտնես ինքզինքդ՝ զարդարուած մեծամեծ սօսեօք, և յորոց ի միջի կը բարձրանայ շէնքը։

Կաթին չորս կողմն են մայրմանաց դպրոցք, յորոց ի մին կը յաճախեն թաթար պատանեակք՝ որ փութալն և ուսումնասէրք կը թուին, և դասերնին կը սերտեն ետև առաջ շարժելով, իրենց ուսուցչին աչքին առջև՝ որ փաթթոց ի գլուխ և ականոց յաչս մեծաբելի անձ մ'է։

Մէյտանի հրապարակին մերձաւոր փողոցաց մէջ՝ Պարսիկք և թաթարք բոլորովին հինայիւ ծեփուած վեր վար պարապորդք կը շրջին, ձեռուրնին եղած համարչին հատիկներն դարձնելով։

Վաճառանոցը նշանակութեան արժանի հանգամանք մը չունի. այլ են ի նմա այլ եւ այլ տեղական սպառելի նիւթք, և որպէս ի թիֆլիզ՝ նմանապէս նաև հոս, գերմանական վաճառք երկրին արդիւնաբերութեանց տեղը կը բռնեն։

Մէյտանի մեծ հրապարակը գեղանկար տեսարան մը կը ներկայացընէ՝ իր հակայարեւ ծառաստանօք, և որոց հովանոյն տակ՝ բացօթեայ պզտի պազար կամ վաճառատեղի մը կայ՝ զարմանալի գոյներովն ու կեանքով։ Կարաւանք լի վաճառուք ձիոց և ուղտուց, եւրոպացի ճանապարհորդի մը մեծապէս հետաքննական ու սիրելի են՝ իրենց ընծայած ականապարար տեսարանօք։

Եղիաբեթուպոլոյ փողոցաց մէջ ամէն տեղ ջուրը առատաբար կը հոսէ, բայց աղտեղի ջուր մը, գէթ այս միջոցին՝ որ և իցէ աւտեն՝ միշտ վատառողջ սեպուած է։ Իսկ հասարակաց պարտէզը շատ զբօսեցուցիչ պիտի ըլլար՝ եթէ պահպանութեանը արժանաւոր խնամք տարուէր։

Քաղաքին մէջ բաւական թուով լէզվիք կը գտնուին, որք որմնադրութեամբ կը պարապին։ Այս խոշորաբարոյ լեռնականներէն կ'ընտրուին ոստիկանութեան պաշտօնեայք, և վերջիններս միայն յանձն կ'առնուն որ իրենց հասակին չափն առնուիք կամ լուսադրենք գէմբերնին. վասն զի այլք՝ գժգոհք զինուորական կեանքէ և ծառայութենէ, ամուսնոյս գործողութեանց մէջ կը կարծեն տեսնել հնարք մը զիրենք զինուորագրելու, և զմեզ տեսնելուն չորս ոտքով ուր փախչելնին չեն գիտեր։

Քաղաքէն ժամաւ հեռի պարսկական կիսաւեր ուխտատեղի մի կայ՝ Իմամկատէ — Մուհամմէ — իպրահիմ կոչուած։ Փափաքելով տեսնել, լաւ կառք մը կը վարձենք ու կը յառաջնք դէպ ի հիւսիսային արևելք՝ Կանճա — չային ուղղութեամբ։ Անձրեւով ողողուած ու խորտուբորտ վեց հազարամեզր ճամբայ կտրելէն ետքը կը

հասնինք յիմաստէ, որ մերթ կապոյտ ձգկիս ալ կը կոչուի՝ գմբեթներուն ու դրանց նոյնագոյն յախճապակաց համար։ Պահպանութիւնը իրենց մէկ կարգացողին յանձնուած է, և որ առանց դժուարութեան թող կուտայ յայց ելլել։

Աւերակներով չըջապատած գաշտաւայրի մը վրայ կը բարձրանայ այս շէնք. և կ'աւանդեն թէ մնացորդք ըլլան պարսկային հին քաղաքի մը, որոյ ընդարձակ գերեզմանավայրը կը պատէ զայս ուխտատեղի, փոքր է մկկիթն կամ աղօթատեղին և ի միջոցին՝ գերեզման մը. ճարտարապետական գեղեցկութիւն մը չունի... Աւելի հետաքննական կրնայ համարուիլ չորս կողմը չըջապատող գերեզմանատունը, ուր գեռ եւ կը թաղեն իրենց մեռեալքը, և որոց վրայ դրուած կոթողք ընդհանրապէս դէպ յարեւս հայող խորշի մը մէջ ագուցած են։ Շատերը նկարակերտ և գեղեցիկ ու իմաստուն արձանագրութեամբք և այլաբանական նշանակօք։ Աղջկան կամ նորատի կնոջ գերեզմանը կը ճանչցուի քարին վրայ փորագրուած մկրատէն, հայելէն, ջրոյ քսեստէն, հոտաւէտ օծանելեաց անօթէն ու կնոջ արդուզարդի պատկանող նիւթերէն։ Պատեհազմող կտրիճի մը՝ մահարձանին վրայ քանդակուած զէնքերէ ու երկվարէ, խորրայս գերեզմանաբարանց մէջ՝ նշանակութեան արժանատին է մին, միակ իր տեսակին մէջ՝ ասիկայ մահարձան կոթող չունի, բայց անոր տեղ դրուած է մարմարեայ երկվար մը՝ իր բովանդակ հանդերձանօք։

Վերջապէս կ'որոշենք կառքերնիս նստելով՝ նոյն ճամբէն և աւագ ընթացքով գառնալ ի քաղաք, շնայելով անձրեւէն ջրողոզ եղած հողոյն անհաւասար ելեջին, զոր կարծես թէ չեն զգար մեր Ղարապաղի գերբնտիր երկվարաց բոցաթեւ ոտքերը։

Եղիսարեթուպոլսոյ հողը ձեւացած է տղմային ջրոց քաշուելովն ու ցամքելով, և կ'ամփոփէ անթիւ կլորաձև կայծքարեր, կրանիթ, աւազաքար, քուարց՝ և այլն։ Ասոնց մէջ կը գտնուին միջին հաշուով ինչուան կէս մեղր խորանարդ ծաւալ ունեցող թափառ կըտորուանք։ Այս է Եղիսարեթուպոլսոյ հողոյն յատկանիշը, բաւական ընդարձակ սահմանով։

23 Ապրիլ. — Կ'անձրեւէ, և ճամբաները ջրալից դժնդակ տղմով չաղախուած են։ Քայլելու ամենամեծ դժուարութիւն, հոս հոն դիմացդ երած աղտեղի ու խորունկ փոսերուն պատճառաւ՝ առանց կառաց կամ նաւակի՝ անկարելի են անցք։

Արդուզարդիս զբաղած ատեն՝ յանկարծ ականջիս հասաւ ինձ անծանօթ թուշոյ մը դաշնակաւոր գեղգեղը. առջի բերան սուխակ մը կարծեցի, ապա սարեկի կամ արտուտի ձայն։ Որոշել չիկրնալով, դուրս ելայ տեսնելու թէ ուստի՝ կու գար այդ անոյշ

ձայնը . և տեսայ որ թռչուն ենթադրածս՝ դատարկաշրջիկ գընչու մ'էր՝ զիս ու զարմանքս տեսնելով՝ ծիծաղէն կը մարէր , և կը փութայր քանի որ քոփէկ մուրալ :

Նախաճաշը Բէկլիարովի տունն ըրինք , եղիսաբեթուպոյղ զինուորական բժշկին : Տիկինը՝ Բէհբուգով սիրալիք իշխանուհայն գուստր է , որուն հետ տեսաւորելու պատիւն ալ ունեցանք . իսկ ամուսինս բարեբաստիկ եղաւ բժշկին քով հանդիպելով նաեւ Գովչայեպի , որոյ հետ ծանօթացած էր յիգդիր :

Կէս օրէն ետքը շրջագայութիւն մը ըրինք ի թաղն հայկական , որ պահպանութեանն նկատմամբ առջինէն տարբերութիւն մը չունի :

Արեգակը հորիզոնին վրայ կը խոնարհի ի մայր , և կառքերնիս հագիւ անցնելու ճամբայ կը բանայ գոմոց , կովուց և ոչխարաց խմբերուն մէջէն որ իրենց ախոռը կը դառնան :

Շատ հայուհիք՝ բաց գոյնով զգեստներ հագած , երեսներնուն վարի կողմը թաշկինակաւ մը ծածկելով՝ իրենց հնաձեւ սափորներ , ըով ջուր բերելու կ'երթան . բայց ջինջ ու մաքուր աղբերէ մը չէ այդ Ռեբեկաներու հանած ջուրը . այլ գոհ կ'ըլլան իրենց ճամբուն աջ կամ ձախ կողմէն վազող վտակէն ալ առնուլ ամէն տեսակ մը . նացորդներով աղտեղեալ ջուրը : Զարմանք չէ որ բնակչաց մէջ յաճախ են զանազան հիւանդութիւնք , մանաւանդ ժանտաւտենդա . յին ջերմ , ու տեսակ մը բորբոսութիւն կամ վէրք , նման անոր զոր կը հանեն Հալէպի և Տիարպէքիւրի բնակիչք , կովկասու մէջ քաղաքըս միայն այսպիսի հիւանդութեան տխուր մասնաւորութիւնն ունի : Պատճառը՝ քաղաքին չորս կողմի գերեզմանատուններն կրնան ըլլալ՝ որոց մէջէն կ'անցնին պարտիզաց ոռոգման ջուրը :

25 Ապրիլ . — Առաւօտեան ժամը հինգ ու կէսին՝ առանց ցաւելու կը մեկնինք յեղիսաբեթուպոյղ . և թէպէտ ճանապարհորդ մը՝ երկրաւոր դրախտի նմանեցուցած է զայն , բայց երբէք հաճոյական բնակավայր մը չիկրնար ըլլալ , մինչ օգն վատաւողջ , և բնակիչք մաքրասէր չեն...

Շողեկառաց գնացք ի Բագու՝ առաւօտեան ժամը վեցին կը մեկնին , և կայարանը՝ քաղաքէն հինգ հազարամեղր հեռի է : Ի հարկէ երթ ու դարձը դիւրացընելու միջոց մը չէ այս գաղափարը : Հոն տանող ճանապարհին երկայնութեան վրայ են քաղաքին գերեզմանատունք և գիշակեր անգեղաց բազմութիւն մը : Կայաւրանն հասնելով տոմսակնիս առինք դէպ'ի Բագու երթալու , 'ի քաղաքն նաւթի և յաւիտենական հրոյ : Երկաթուղին կ'անցնի անմշակ անապատ դաշտէ մը , ուր մերթ ընդ մերթ աչքիդ կը հան .

դիպին երամբ ձիոց և հօտից ոչխարաց։ Օգը ցրտասառոյց է, և արեգակ՝ ինքզինք ցուցանելու միտք չունի։

Ի վրայի կայարանն ուր կը փութանք գաւաթ մը ջերմ թէյ և թեթեռնաւոր մը առնելով դառնալ կառքերնիս, և հարկ է խոստովանել թէ ուս վակոնը անհամամաս կերպով մերիններէն վեր են, բաց ի մոմով լուսաւորութենէն՝ որ ինձ շատ նախնական կը թուի։

Բաթումէն ի Բագու՝ երկաթուղոյ այս խիստ յաճախեալ գծին վրայ, բաց ի Ռուսաց, Հայոց, վրաց և ընդհանրապէս ուրիշ կառնական ազգերէն որ հոս իրենց հողոյն վրայ են, շատ Գերմանացիք ալ կան, և յաճախ կը լսուի անոնց լեզուն, ուր սակաւաթիւ են Անգղիացիք և Գաղղիացիք. դարձեալ կեդրոնական Ասիոյ ճարտար վաճառականք լայն և գոյնզգոյն զգեստներով և սրտի գոհութեամբ իրենց երկիրը դառնալուն. ամէն ազգէ Հրէայք, և բազմաթիւ Թաթարք և Պարսիկք։ Այս վերջինները Բագուի նման կեդրոնական տեղուանք կու գան աշխատութիւն և վաստակ փնտռելով։ Եւրոպացուց մէջ կը գտնուին վաճառական ճանապարհորդք, որ գաղղիական ապրանքաց անուամբ այնպիսի նիւթեր կը վաճառեն որ երբեք մեր հայրենեաց սահմաններէն անցած չեն...

Կուրգամիրէն անդին սրակապանով վրանաձև չէնքեր կը տեսնուին ցցերու վրայ հաստատուած՝ տանց անմիջապէս քովը, և կամ ծածքին վրայ։ Ամառը հոն կ'ապաստանին բնակիչք մթեխներէն խալրսելու համար։ Հաճի—Գապուլի մօտեցած ատեննիս՝ աւելի յաճախակի կը հանդիպինք հօտից ոչխարաց, և ուղտը կը սկսին երևնալ։ Ժամը մէկին նախաճաշնիս կ'ընենք ի կայարանի շոգեկուռաց՝ որ ընտիր ճաշատուն մը ունի։ Ասկէ անդին, ընդարձակ դաշտը որ ինչուան հոս տեղ տեղ գեղեցիկ հարսնուկ ծաղկաք զարդարուած էր, ալ աւելի անբեր և մերկ կերպարանք մը կ'առնու, քանի որ կը յառաջէ դէպ ի կասպեան ծով։ Յետոյ ծովեզերէն քերելով, հինգ ժամէն կը հասնինք ի Բագու։ Քարիւղի քաղաքը մէկէն յայտնի կ'ըլլայ անթիւ ծխաններով, յորոց բարձրացած թանձր մուխն բոլոր հորիզոնը կը մթնցընէ։

Երկու օր կը կենանք ի Բագու։ Այս քաղաք յաճախ և ի բազմաց ստորագործուած ըլլալով, մեր կողմանէ աւելցընելու բան մը չունինք։ Միայն ըսեմ որ եթէ քաղաքին նոր մասը զիս այնչափ չիզմայեցուց, պարսկական հին քաղքին ըրած այցելութեամբս բաւական շահուեցայ։ Մեծին և բուն Ասիոյ մէջ գտնուիլդ կ'իմանաս անձուկ փողոցներու մէջ շրջազայած ատենդ։

Հին վաճառանոցին մէջ, որ լեցուած է տեղական գոյներով, յաղոցեանք մեր կարծածէն շատ աւելի ընտիր նիւթեր գնել։

Ճոխ է ամենէն աւելի կեդրոնական Ասիոյ ապրանքով, մանաւանդ կապերու և Պուխարայի պղնձի:

Թոթշիլտի հաշուեւեղանէն (comptoire) մեր ունեցած յանձնարարականի մը շնորհիւ՝ կրցանք այցելութիւն ընել քանի մը գործարանաց և ամենէն աւելի հետաքննելի նաւթի հորերուն: Բայց երկրին այս հրաշալի հարստութենէն դուրս, կարծես թէ ամենայն ինչ կը միաբանի՝ քաղաքիս բնակութիւնը դժուարատար գործելու: Նուրը գէշ, ապրուստը թանկ, ու ձմեռն միայն անձրեւի երես կը տեսնեն: Բայց հարկ է խոստովանիլ որ այս ամենայն անպատեհութեամբքն ալ՝ Բաղուայ կլիմայն վատառողջ չէ: Միայն ամառը տիրող բարկ փոշոյն պատճառաւ՝ յաճախ է աչացաւը:

Պզտի շողեմաւով մը՝ մէկ քանի բարեկամաց ընկերակցութեամբ, ծովուն վրայ գեղեցիկ շրջապայութենէ մը ետքը, յորում հողմոյն պատճառաւ անկարելի եղաւ կազմ բուրնկցընել և կրակէ ծովուն տեսարանը մեզ ընծայել, գիշերոյ հրաշալի պարզութեամբ վերադարձանք ի Բաղու, ուր գործատունք մինչեւ հեռու տեղուանք կը տարածէին իրենց ելեկտրական կրակի լուսաւորութիւնը:

Շարունակելի

ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ԿՂՁԻՔ

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՈՑ ԾՈՎԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՁ

Երեսունէ մինչև քառասուն վերսդ հաւասար ուղղութեամբ հեռու է Կարսէն, Արտահանէն և Ախալքալաքէն 6522 (անգղիական կամ ուսւ) ոտք բարձրութեամբ ծովու երեսէ վեր, և շրջապատեալ 9000 ոտք բարձր լեռներէն, 75 քառակուսի վերսդ տարածութիւն ունեցող Չըլաբը ծովակը: Տոկգոր Պանդեուքոֆ (Pantjukoff) նոր և հետաքրքրական գիւտ մ'ըրաւ այս և ասոր քով գլուտնուող ծովակին վրայ: Այս ծովակին հիւսիսային կողմը գտաւ ձուածն կղզի մի, որ 400 — 500 ոտք եզերքէն հեռի է: Կղզւոյն շրջապատը գրեթէ 200 ոտք է: Գետինն բաղկացեալ է ամեն տեսակ քարերէ: Ծովակին յատակը շատ խոր չէ, այլ իրբեւ 15 — 20 ոտք: Կղզին մարդկային ձեռակերտ է, և անտարակոյս մարդու բնակարան կամ ապաստանարան եղած: Ասոր շրջակայ բոլորտիքը ամենևին անփայտ է, և միշտ ալ այսպէս եղած է, ուստի կարելի չէր հօս իրեն ցցաբնակութիւն շինել, ինչպէս ուրիշ տեղ ըրած է, նաեւ ի Կովկաս (ըստ Հիպպոկրատեայ՝ Յաղագս Օդոյ, Ջրոյ և Տեղեաց, ԺԵ.) և արհեստական կղզիներ շինել է: Վերոյիշեալ